

תולדות מסירתם של המגילה וביאוריה בימי הביניים

תשובות גאונים

נשתמרו בידנו שתי תשובות גאונים¹ הנוגעות בשני מועדיה הראשונים של המגילה ובמועד כ"ה בסיון, ובהן עדות מעניינת על נוסח המגילה ופירושה. קשה להכריע אם הגרסה שמעיד עליה הגאון היא גרסתו במגילה גופה או בסוגיית הגמרא המצטטת אותה. לפיכך גם אין בידנו ראיה חותכת למציאותה של המגילה כשלעצמה בפני הגאונים.²

(א) ושאלתם³ למה אמרו בתמידא איתוקם ובחגא דשבויעא איתותב. יש ששונין בזה ובוזה איתוקם ולא שמענו טעם דקדוק בין זה לזה. מיהו פירוש איתוקם הוקם כדתו, משלצבור ולא משל יחיד. ופירוש איתותב הושב למה שהיה מאז, ומל' השבה כאמרן שוב או השב, ולא מל' ישיבה כאמרן שבה ושב.
(ב) מהו⁴ אתנטילו דמסונאי, כך אנו שונים נטלו⁵ דמסונאי, נסעו מעוררין. שבאו בני כנען ובני מצרים בעצה על ישראל לדין על ארץ ישראל והיו עושין מריבה כל יום וכיון שנצח אותן גביהם נסעו הן וריבם עמהן ומפני כן נקראו דמסונאי, שבאו ועצה בפיהם לנצח את ישראל.

הלכות גדולות

פסקה תמוהה אחת בהלכות גדולות⁶ עוסקת במגילת תענית:⁷

זקני בית שמי ובית הלל הם כתבו מגילת תענית⁸ ועד עכשיו לא עלה לדורות עד שיעמוד כהן לאורים

שבת; עמ' 350: בתשובות הגאונים מן הגניזה מתפרשת סוגיית תענית).

³ אוצה"ג לתענית, סי' סב, עמ' 30.

⁴ אוצה"ג לסנהדרין, סי' א קב, עמ' תפב. תשובה זו הובאה גם בערוך, ראה אוצה"ג שם, סי' קו-קז, עמ' תקעז.

⁵ בדומה לגרסת כ"י פארמה; ראה במהדורת המגילה, עמ' 44 והערות שם.

⁶ ה"ג, הל' קדשים, מהדורת ע' הילדסהיימר, ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 335 (להלן: מהדורת ירושלים); מהדורת ע' הילדסהיימר, ברלין תרמ"ח, עמ' 615 (להלן: מהדורת ברלין); דפוס וארשה תרל"ה, הלכות סופרים, עמ' 282; דפוס ונציה (1548), עמ' 141. על פי הדפוס מצויה הפתיחה למג"ת גם בראש סי' עו, הלכות הספד. סימן זה איננו מצוי בכתבי היד שעל פיהם נדפסו מהדורות ברלין וירושלים.

⁷ בשניים מכתבי היד של ה"ג (מ, ב) מוכתר הקטע בכותרת: ספר בית חשמונאי. המהדיר של מהדורת ירושלים (הערה 2 שם) ראה בה טעות.

⁸ בדפוסים (דפוס ונציה ודפוס וארשה) בלבד: מגילת בית חשמונאי. נוסח זה עורר את דמיונם של חוקרים

¹ בשבלי הלקט (סי' רעח, קלב ע"א) וכן בספ"ר תניא (סב, וארשה 1879, עמ' 132) הובאה, לכאורה, תשובת גאון נוספת בעניין תקפותה של מגילת תענית. חלקה הובא גם באוצה"ג לתענית, סי' לג, עמ' 17. אולם לאחרונה נמצאה תשובה זו בתוך קובץ תשובות של ר' אברהם אב"ד, בעל האשכול, ונסתבר כי היא מתשובותיו של בעל האשכול אשר צוטטו בפי בעל שבה"ל בשם 'גאון', 'גאונים'; ראה ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה, עמ' לח, הערה 159. בדרך של צירוף מקרים משונה, סופחה תשובת-גאון-כביכול זו ביד מוסיף מאוחר על ספר האשכול והוכללה במהדורת אוירבך (צ' אוירבך, ספר האשכול, הלבד שטט תרכ"ח, י"ל מחדש בתל אביב-ניו יורק תשכ"ב, חלק ב, עמ' 9), ונמצאה תורה חוזרת על אכסניה שלה.

² במהדורת ליכטנשטיין צוינו מראי מקום נוספים לספרות הגאונים, אולם דומה שבכל המקומות הללו מצוטטת סוגיית הגמרא, ולא המגילה גופה, ואף אין בהם משום חידוש בנוסחה ובפירושה של זו (ליכטנשטיין, עמ' 334: בשאילתות ציטטה מסוגיית ב"ב קטו; עמ' 341: בשאילתות וה"ג מצוטטת סוגיית

ותומים⁹ והם כתבו מגלת תענית¹⁰ בעליית חנניה בן חזקיה בן גרון כשעלו לבקרו, ועמדו בית דין שלאחריהם וגזוה.

ולמה גזוה, אמרו כתיב בה אילין יומיא דלא להתענאה בהון ומקצתהון דלא למיספד בהון. מן ריש ירחא דניסן עד תמניא ביה איתוקם תמידא די לא למספד. מן תמניא ביה עד סוף מועדא איתותב חגא דשבועיא די לא למספד. עכשיו שבטל התמיד מותר לספור ולהתענות ואפילו בשבת¹¹ (וזה שאמר בכן בעל הלכות).¹² אמ' רבן שמעון בן גמליאל וכי יש שמחבבין את הצרות ויש שאינן מחבבין את הצרות, אבל מה נעשה שאם באנו לכתוב אין אנו מספיקין, שאילו כל הנחלים דיו וכל האגמים קולמוסים ושמים יריעות וכל בני אדם לבלרין אין אנו מספיקין לכתוב צרות הבאות עלינו ותשועות רבות שנעשות לנו ואוסרין עלינו כל ימות השנה מספד ותענית.¹³

ראשיתו וסופו של הקטע הם פרפרזה מורחבת של הברייתא בשבת יג ע"ב,¹⁴ אלא שהוא מערכב זו בזו את עדות המשנה על התכנסות בית שמאי ובית הלל בעלייתו של חנניה בן חזקיה עם עדות הברייתא על כתיבת מגילת תענית בידי אותו חנניה, ומוסיף סלסולי גוזמה בדבריו של רבן שמעון בן גמליאל בברייתא ההיא.

ההרחבה המיוחדת של ה"ג בדברי רשב"ג¹⁵ נקריט גם בסוף סכוליון פ"ט¹⁶ ויש בה כדי להאיר את משמעות דברי רשב"ג במקורם בברייתא.¹⁷ עם זה, תמוה ייחוסה של המגילה לזקני בית שמאי ובית הלל,¹⁸ תמוהה העדות על כיטול המגילה בידי בית דין בעקבות החורבן¹⁹ ומוקשה גם ההיתר הגורף להתענות בשבת.²⁰ כבר העירו חוקרים²¹ שמעמדה של פסקה זו בתוך ספר ה"ג הוא מפוקפק לא פחות

משבת יג ע"ב, שעליה מבוססת הפסקה כולה (ראה להלן): 'ד"א אין שוטה נפגע, איני והאמר ר' יצחק... באיזמל'.

¹⁴ לעיל, עמ' 333.

¹⁵ על הרחבה זו ('שאלו כל הנחלים דיו...') ועל מקבילותיה ומסקנותיה ראה לעיל, עמ' 346-347.

¹⁶ קו משותף זה בין סכוליון פ"ט וה"ג מצטרף לעדות אחרת על קרבת מסורות בין השניים; ראה לעיל, עמ' 178.

¹⁷ לעיל, עמ' 344-347.

¹⁸ היו שהסיקו מייחוס זה מסקנות היסטוריות. ראה גרץ, ג, עמ' 805-813 (גרץ ושפ"ר, ב, עמ' 92-93); דרנבורג, עמ' 439 (הנ"ל, משא, עמ' 229).

¹⁹ השווה לדיוננו לעיל, עמ' 348-350, 355-359.

²⁰ על גלגוליו של מנהג התענית בשבת ראה גילת; על הגבלת ההיתר בתקופת הגאונים ראה שם, עמ' 12 ואילך. עקבות של תענית בשבת אנו מוצאים בתקופה זו דווקא בראש השנה ובשבת שובה בלבד (שם, עמ' 13-15).

²¹ ראה: L. Ginzberg, *Geonika*, New York 1909, pp. 115-116; וכן: *Jewish Encyclopedia*, I (1939), p. 637; נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק-ירושלים תשנ"ג, עמ' 193-197. ראה גם הספרות

שונים. היו שביקשו לתלות בו את ה-δευτερώσις של בית חשמונאי שהזכיר אפיניוס, והיו שמצאו כאן רמז למגילת אנטיוכוס. אחרים ח"פשו בכ"ז זה את ספר חשמונאים, והיה גם מי שהציע לראות בו כינוי למקורה הראשון של מגילת תענית. ראה צונץ, עמ' 299, הערה 24; גרץ, ג, עמ' 810, הערה 2; אפשטיין, מלס"ת, עמ' 17; אורבך, ההלכה, עמ' 248, הערות 44 ו-47; קדרי, א, עמ' 81 והערה 2. אבל ראה כשר, מגילת אנטיוכוס, עמ' 86-88 (גם על ה'דוטרסוס' של אפיניוס ראה כשר, שם, עמ' 87 ועמ' 98, הערה 28). וכן הערת המהדיר של ה"ג מהדורת ירושלים שם. על מעמדה של פסקה זו כולה בה"ג ראה עוד להלן.

⁹ ראה הערות המהדירים במהדורת ברלין, הערה ט; מהדורת ירושלים, הערה 3. ראה צונץ, ג, עמ' 810.

¹⁰ ראה מהדורת ברלין, הערה ט; מהדורת ירושלים, הערה 4.

¹¹ השורות מ'אילין יומיא' עד 'ואפילו בשבת' נכפלות בדפוס ונציה ובדפוס וארשה גם בראש הלכות הספד. ראה שינויי נוסחאות במהדורת ירושלים.

¹² ראה מהדורת ברלין, הערה יב; מהדורת ירושלים, הערה 6.

¹³ בקצת מכתבי היד מובא כאן המשך הברייתא והסוגיה

מתוכנה. לפיכך יש להטיל ספק בטיבה של מסורת זו, וקשה להפיק ממנה ידיעה ודאית על תולדות המגילה או תפוצתן של מסורות הקשורות בה בתקופת הגאונים.
בה"ג²² הובאה גם לשון המגילה לפורים בשם 'מגילת תענית'. אבל אפשר שגם הציטוט וגם הייחוס למגילת תענית תלויים בסוגיית הגמרא (תענית יח ע"ב; מגילה ה ע"ב).

מגילת אנטיוכוס

מגילת אנטיוכוס היא חיבור שטיבו מעורפל וקשה לסיים במדויק את זמנו ואת מקורו.²³ אף אין לדעת אם הכיר את מגילת תענית במקורה או מתוך סוגיות התלמוד.
פסוק 66: 'בהון לא למספד ולא למגזר צומא וכל דיהי עלוהי נדרא ישלמיניה'. לפנינו עיבוד ופרשנות של המשפט הפותח והמשפט המסיים של מגילת תענית, המצוטטים שניהם בתלמוד²⁴ (אבל ראה שינויי הנוסחאות לשורה זו במגילת אנטיוכוס באפראט במהדורת קדרי, שם). לדעת כשר,²⁵ 'האיסוף השיפוץ והעריכה של סוגיות תלמודיות מובהקות ניכרים היטב במגילה [היינו, מגילת אנטיוכוס]'. אם כן הוא, סביר שאף כאן מצטטת מגילת אנטיוכוס את סוגיות הגמרא, ולא דווקא את מגילתנו במקורה.

מדרש 'פנים אחרים' נוסח ב' לאסתר

פ"א, עמ' 71:

נענה מרדכי ואמר לאסתר הרי אמרת לגזור תענית ואיני יכול לבטל מגילת תענית שכתוב בהן מן יום ראשון ניסן ועד יומין שמונה עשר²⁷ קרב התמיד דלא למספד בהון ודלא להתענא בהון.

יש עניין רב בייחוס זה של שמירת המגילה למרדכי ולאסתר, ואף בגרסתו המיוחדת של המדרש בתאריך המועד (אם אין כאן שיבוש סתם). ואף על פי כן, אין כל ראייה שהמגילה גופה עמדה בפני בעל המדרש המאוחר ואפשר שנוקק לסוגיה המצטטת אותה.

משמעותו של משפט החיתום של מגילת תענית. דוד הנשקה מבקש לראות בחילוקי הנוסח בין העדים האירופיים לתימניים של מגילת אנטיוכוס השתקפות של שתי פרשנויות אפשריות למילה 'צלו' בגוף מגילת תענית (במאמר העומד לראות אור; תודתי נתונה לפרופ' הנשקה שזיכני בקריאת המאמר).

²⁵ כשר, מגילת אנטיוכוס, עמ' 92.

²⁶ על המדרש בכלל ראה דברי אלבק, צונץ, עמ' 425-424.

²⁷ כך! והשווה לנוסח שלפנינו.

שהביא כשר, מגילת אנטיוכוס, עמ' 88, ודעת הרצפלד שהביא שם בעמ' 98, הערה 30.

²² הלכות מגילה, א, עמ' 410.

²³ ספרות על המגילה ראה במבוא למהדורת קדרי, א, וכן דיונו של המהדיר, ב, עמ' 178-214, והספרות שהביא בנספח. ראה גם מה שהשיג עליו כשר, מגילת אנטיוכוס, והספרות שסקר שם. הציטוט שלהלן ממהדורת קדרי, א, עמ' 101.

²⁴ תענית יב ע"א, י ע"ב; מנחות סה ע"א. שרמר, עמ' 424, נסתייע בנוסח העברי של מגילת אנטיוכוס בכירור